

Maveraunnehir Bölgesinde Hanefî/Sünnî Kelamın Yayılmada Ebu'l-Muin En-Neseî'nin Katkısı

Zekerya Sarıbulak*

Öz

Maveraunnehir bölgesinin İslam topraklarına katılmasından hemen sonra Ebu Hanife'nin fıkıh ve itikadî görüşleri bizzat öğrencileri tarafından bölgeye ulaştırılmıştır. Özellikle akaide dair yazdığı risaleleri yazılı metinler halinde bölgeye taşınmıştır. Mezhebin bölgede yerleşik hale getirilmesinde ekol âlimlerinin birçok gayreti olmuştur. Fakat bazı âlimlerin gayreti mezhebin bölgede yerleşik hale gelmesini sağlamıştır. Bu âlimlerin başında kalamcı, müfessir ve fıkıhçı Ebu'l-Muin en-Neseî gelmektedir. Onun bölgede faaliyet gösteren diğer dini gruplarla girdiği tartışmalar ve kalamda te'lif ettiği eserlerle mezhebin kelami yönünün sistemleşmesini sağlamıştır. Ayrıca bölgede hüküm süren siyasi idarelerin Hanefî fikhına bağlı olmaları bu süreci daha da hızlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî, Maveraunnehir, Neseî, Fıkıh, Kalam

The Contribution of Abu'l-Muin an-Nasafi in the Spreading of Hanafi/Sunni Kalam in Transoxiana.

Abstract

Just after the region of Maveraunnehir joined to Islamic lands, Ebu Hanife's view about fıkıh and itikad reached that region by his students. Especially texts of akaid were moved to the region as written texts. Ecol scholars had made efforts in order to make sect remain in that region. But some scholars' efforts lead to make the sect remain in the region. The head of these scholars who made effort is Ebu'l-muin en Neseî who is kalamist, commentator and fıkıh scholar. His debates with other religous groups caused to be systematized of the sect's kalam side with his works. Besides, the fact that the governments in that region had adhered to the sect of Hanefi accelerated that process.

Keywords: Hanafî, Maveraunnahir, Nasafî, Fiqh, Kalam

* Dr. Öğretim Üyesi Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi zekeryasaribulak@hakkari.edu.tr

Giriş

Maveraunnehir bölgesi, Tirmiz, Nesef, Taşkent, Fergana, Buhara ve Semerkant gibi önemli merkezleri içine alan Ceyhun nehrinin doğu tarafında kalan bölgedir. İslam'dan önce ve sonrası dönemlerde çeşitli din ve kültürlerin kavşak noktası olan bölgenin, İslam dininin yerleşik hale gelmesinden sonra, adı geçen şehirlerde önemli ilim ve kültür merkezleri oluşmuştur. Bu merkezlerde başta kelim/itikad, fıkıh ve tefsir gibi dini ilimler alanında çok önemli gelişmeler sağlanmıştır.¹ Ebu'l-Muin en-Nesefî de hicri beşinci yüzyılın yarısından sonra (438-508) buradaki eğitim kurumlarında yetişmiş, Hanefî/Matürîdî kelamında zirveye çıkarak bölgenin en önemli kelamcılarında biri olarak yerini almıştır.

Hanefî fıkıh mezhebi, Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Muhammed'in ders halkasından yetişen bazı öğrenciler tarafından adı geçen bölgeye taşınmıştır. Bu öğrencilerden bazıları Ömer b. Maymun (171/787-8) ar-Rammah,² Ebu Muiz Halid b. Süleyman (199/814),³ Ebu Mutî' el-Hakem b. Abdullah al-Kâdî (204/819),⁴ Muhammed b. Fadl (180/796),⁵ Muhammed b. Kâsım,⁶ Ebû Huzeyme Hâzım b. Abdullâh b. Huzeyme es-Südûsî,⁷ Ebû Âsım en-Nebîl Dahhâk b. Mahled b. Dahhâk es-Şeybânî'dir.⁸ Diğer bazıları ise Mücâhid b. Amr, İshak b. Bişr (198-218/813-833),⁹ Ahmed b. Hafs el-Kebir

¹ Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sakâfi ve'l-İctimai*, Kahire, Ts., III, 81.

² Ebu Hanife bu zata fevkalade saygı göstermiştir. Belh'te kadılık yapmış, Cahm b. Safvan ile "rüyada Allah'ı görmek" hakkında tartışmıştır. el-Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed Ebû Bekir el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, (Thk. Beşşar Avâd Ma'rûf), 1. Bas. Beyrut 1422/2002, XI/182; el-Kûreşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Karaçî Ts. I/672.

³ el-Vaiz-i Belhî, Ebû Bekr Abdullah b. Ömer, *Fezâilu Belh*, (Thk. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî), 1. Bas. Tahran 2009,142.

⁴ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Müni' Ebû Abdillâh el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Thk. İhsan Abbâs), 1. Bas., Beyrut 1968, VII/374.; el-Hatîb, a.g.e, IX/121.

⁵ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, (Thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1408/1988, III/416.

⁶ el-Kûreşî, a.g.e, II/ 553.

⁷ Bu zat Bağdat, Rey, Nisabur ve Buhara'da kadılık yapmıştır. ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Mîzânu'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical*, 1. Bas. Beyrut 1963, I/626.

⁸ en-Nevevî, a.g.e, I/ 250.

⁹ el-Kûreşî, a.g.e, II/553.

(150/767), Muhammed b. Selâm, Cüneyd b. Hassan, Said b. Halef el-Belhî (213/ 828),¹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ca'fer b. Â'yun el-Ezdî el-Bârikî el-Buhârî (243/ 858),¹¹ Muhammed b. Ahmed b. Hafs (274/888)¹² ve Osman b. Hûmeyd¹³ gibi öğrencilerdir. Bunların yanında *el-Fıkhü'l-Ekber*'in râvisi Ebû Mutî el-Belhî (199/814) ve *el-Âlim ve'l-Muteâllim*'in râvisi Ebu Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî gibi Ebu Hanife'nin bizzat öğrencileri, onun itikadî görüşlerini yazılı metinler halinde bölgeye taşımışlardır.¹⁴ Bununla birlikte ilk dönem Abbasî halifeliği ve bölgede hüküm süren siyasî idarelerin mezhebi eğilimleri de Hanefî geleneğinden yana olunca, geleneğin uleması bundan faydalanarak rahat bir şekilde faaliyet gösterebilmiş ve ders halkaları kurabilmişlerdir.

Sünnî kelim ekolünün sistemleşme sürecine girdiği h. II. Ve III. Yüzyıla kadar bölgedeki ilmi faaliyetler daha fazla fıkıh, tefsir ve hadis alanına yönelik olmuştur. Ancak Ehl-i sünnete muhalif başka İslam mezhepleri ve felsefî grupların da zamanla bölgede faal olması, Hanefîleri Ehl-i sünnetin itikadî görüşlerini, mezkur süreçte, sistemli bir kelama dönüştürme faaliyetlerine itmiştir. Bölgede diğer Ehl-i sünnet ekolü Eş'arîliğin yaygın faaliyeti olmaması, onları bölgede Sünnî ekolün tek savunucusu durumuna getirmiştir. Nitekim bid'at ehli bildikleri mezheplere karşı savunma veya reddiye türünden eserler yazarken bu mensubiyetlerini çokça dile getirmişler ve sonuçta Ehl-i sünnet Hanefî/Matüridî kolunun sistematik kelim ekolü ve bölge eksenli bir kelim literatürünü oluşturabilmişlerdir.

Matüridî ile sistematik kelim sürecine giren bu oluşuma katkı sunan bazı kelimciler daha olmuştur, ancak ekolün tam sistemli bir kelama kavuşması Ebu'l-Muin en-Neseffî'nin gayretleriyle olmuştur. O *Tabsiratu'l-Edille fi Usuli'd-Din, Bahru'l-Kelim ve Kavaidi't-Tevhid* gibi ekolün en önemli eserlerini telif etmiş ve bu eserlerde Ehl-i sünnet mensubiyetini her fırsatta dile getirmiştir. Dolayısıyla ekolün Sünnî mensubiyet kazanmasındaki katkılarının görülmesi önem arz etmektedir. Katkılarının görülebilmesi ise

¹⁰ Nerşahî, *a.g.e*, 17/56.

¹¹ ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffaz*, Beyrut 1998, I/87.

¹² ez-Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, 9. Bas. Beyrut 1993, X/159-XII/ 617.

¹³ el-Kûraşî, *a.g.e*, II/ 554.

¹⁴ Sarıbulak, Zekerya, *Ebu'l-Muin en-Neseffî ve İslam mezhepleri Tarihindeki Yeri*, (YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış YLT.),144-152.

yaşadığı dönemde, genelde İslam toplumu özelde Maveraunnehir bölgesinin siyasi ve dini durumunun bilinmesi gerekmektedir.

1. Neseffî'nin Yaşadığı Dönemin Siyasi ve Dini Durumu

Neseffî döneminin arefesinde, Abbasî halifeliği bir taraftan merkezde Şîî Büveyhî hanedanının tahakkümü altındayken öbür taraftan el-Cezirede Hamdanîler bağımsız hareket eder durumuna gelmişlerdir. Bununla birlikte Kuzey Afrika bölgesinde hüküm süren Şîî Fatimî halifeliği Fırat nehrine doğru sınırlarını genişletme,¹⁵ doğuda ise Şîî Batinî gruplar yayılma eğiliminde olmuşlardır. Nitekim Batınî/İsmailî fırka Neseffî dönemine gelindiğinde, Hasan b. Sabah'ın liderliğinde (h. 494 tarihinde) Asbâhan ve çevresinde büyük güç elde edebilmiş,¹⁶ birçok kaleyi ele geçirip karşı konulmaz bir duruma gelmiştir.¹⁷ Bu dönemde sünnî Abbasî halifeliğini tahakkümü altına alan Büveyhîler baskı uygulayarak, Ehl-i sünnet toplumuna Şia'nın kutsal günlerinin kutlanmasını dayatmışlardır.¹⁸ Bu sebeple Bağdat'ta 443/1052 tarihinde Ehl-i Sünnet ve Şia arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiş¹⁹ h. 444 ve 445 yıllarında da artarak devam etmiştir. Bu fitnenin, her iki fırka taraftarlarının biri diğerinin mallarını yağma ve talan etmesine ve taraflardan birçok insanın öldürüldüğüne sebebiyet vermiştir. İbnu'l-Îmad bu fitnenin, tarihte eşi benzeri olmadığını ifade eder.²⁰ Fakat bu siyasi buhrana rağmen dini ilimlerde çok önemli mesafeler kat edilmiştir. Bağdat merkez ile yarışan Kurtuba, Kahire ve Buhara gibi önemli ilim merkezleri oluşmuştur.²¹ Her alanda olduğu gibi en etkili kelimciler de bu dönemde yetişmiştir. Eş'ariyye'den Bakıllanî ((ö.403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Bağdadi (429/1038), İsferraini (481/1088), Cuveyni (478/1085), Gazzali (505/1112) Şehristânî (548/1153), Mutezileden Kadı Abdulcebbar (ö.415/1025) ve Zahirîyye'den İbn Hazm (447/1058) bunlardan bazılarıdır. Felsefede İbn-i

¹⁵ İbn'ül-Esir, Ali b. Muhammed el- Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Kahire, Ts, VIII, 147.

¹⁶ İbn İmad, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Âkerî, *Şüzuratu'z-Zeheb fi Âhbari men Zeheb*, (Thk. Şuayb Arnavut), 1. Bas. Beyrut 1986, III/397.

¹⁷ İbn İmad, *a.g.e.*, III/340.

¹⁸ Hasan, *a.g.e.*, III, 44.

¹⁹ İbn'ül-Esir, *a.g.e.*, XII, 62.

²⁰ İbn İmâd, *a.g.e.*, III, 367.

²¹ Hasan, *a.g.e.*, III/64.

Sina (428/1037), Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Heysemî (430/1039), Ebu Reyhan el-Birunî (440/1051) ve Ömer el-Hayyan (515/1122) da bu dönemin belirgin şahsiyetleridir. Öbür tarafta Batinî mezhebin en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Hasan b. Sabah da (ö. 518/1124) bu dönemde çok etkili olan alimlerden birisidir.

Nesefî'nin bölgesi Maverayunnehir siyasi açıdan, merkezden pek farklı olmamıştır. Bölgede müstakil hareket eden hanedan devletleri oluşmuş ve birbirleriyle savaşımıştır. Nitekim o dönemde bölge ve Horasan'da hüküm süren Samanî hanedan devleti (389/1000 tarihinde) Karahanlı İlig Buğrahan tarafından ortadan kaldırılmış ve bölge uzun bir müddet Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular arasında savaş meydanı olmuştur, ancak Selçukluların hicri 482'de bölgeye girip idareyi ele almasıyla kargaşalar nispeten sona ermiştir.²² Görüldüğü gibi bölgede birçok siyasi çatışma olmuş ve değişik devletler hüküm sürmüştür. Ancak Bağdat merkez örneğinde olduğu gibi bu idareler Şia ve diğer ehl-i bid'at fırkalarından olmamışlardır. Bu idareler her ne kadar siyaseten rakip olsalar da, tamamen itikadî açıdan Ehl-i sünnet yanlısı olmuşlardır. Özellikle Samanîler ve Selçukluların Hanefî/Ehl-i sünnet itikadına çok önem verdikleri bilinmektedir.

Bölgenin sosyal hayat yönü ise, “memleketlerin en nezih, en yeşil ve en hayırlısı, halkı ise hayırsever ve cömert, hayra çağıranlara icabet edenler olarak tarif edilir. Müsamahakâr bir toplum, bölge halkının tek aile fertleri gibi yaşadıkları, yabancı bir misafirin dahi orada herhangi bir arkadaşının evine gidiyormuş gibi davrandığı, ev sahibinin ise misafirlikten dolayı hiçbir şekilde rahatsız olmadığı anlatılır. Güç ve kuvvetlerine gelince; İslam âleminde onlar kadar cihada iştirak eden herhangi bir toplumun olmadığı, çevre ve tabiat güzelliği bakımında ise Buhara'dan daha güzel bir memleketin bulunmadığı şeklinde anlatılır.²³ Ancak daha sonra bölgede açlık meydana gelmiş h. 449'da birçok insan açlıktan ölmüştür. İbn İmad, Buhara'dan gelen bir mektuba dayanarak, bu bölgede veba salgınının meydana geldiğini hatta bir günde on sekiz bin cenazenin kalktığını ve çarşıların insansız, evlerin boş kaldığını anlatmaktadır.²⁴

²² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII/38-148.

²³ el-Hemevî, Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, Kahire 1323, VII/370-372.

²⁴ İbn İmâd, *a.g.e.*, III/279.

Bölgede hüküm süren idarelerin Hanefî mezhebine bağlı olmaları ve siyasi destek sunmaları sebebiyle Hanefî/Ehl-i sünnet fırkası bölgede geleneğe altın çağını yaşatmıştır. Aynı şekilde geleneğin kelamı Matürîdîlik de Fahrü'l-İslam Ali b. Muhammed el-Pezdevî (482) ve Ebu'l-Muin en-Nesefî ile altın çağını yaşamıştır. Ayrıca bu dönemde, bölgede başka fırkalar da faaliyet gösterebilmişlerdir. Mutezile fırkası Samanîlerin bir vezirinden destek almış ve bu sayede Buhara'da bir müddet etkili olabilmişse de vezirin Ehl-i Sünnet tarafına geçmesiyle mezhep zayıflamış²⁵ olmasına rağmen Muhammed b. Hüseyin b. Ali b. Hüseyin el-Cürcanî el-Hayyatî (ö. h. 353) ile faaliyet gösterebilmiştir.²⁶ Nesefî'den önce Matürîdî'nin *Reddu Evailu'l-Ka'bî* adında bir eserle reddiye yazmak zorunda kaldığı Horasan'ın Belh şehri ehalisinden Mutezile'nin ünlü kelamcısı Ka'bî (319/932),²⁷ *Kitabu't-Tevhid*'de Ebu'l-Huzeyl Allaf',²⁸ Nazzam',²⁹ Cafer b. Harb³⁰ Cubbaî ve Ebu Bekir el-Âssam,³¹ Ebu İsa el-Varrâk,³² İbn Ravendî,³³ Muhammed b. Şebib³⁴ ve Ahmed b. Sehl Ebu Zeyd el-Belhî (ö. 322/934)³⁵ gibi diğer kelamcıları da eleştirmiş olması da Mutezilenin bölgede yaygın bir şekilde bilindiğini göstermektedir. Ayrıca Nizamu'l-Mülk'ün huzurunda itizal ile iftihar edebilen Mutezilî müfessir Abdusselam b. Yusuf el-Kazvinî (482/1089) bölgede faaliyet göstermiştir. Bu müfessirin itizal fikirlerini

²⁵ Geniş bilgi için bkz.; el-Pezdevî, Muhammed Ebu Yusur, *Usulu'd-Din*, (Nşr. Hans Peter Linss), Beyrut, Ts., 191-192.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Lubab Fi Tehzibi'l-Ensab*, Beyrut Ts., I/475.

²⁷ Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî Ebu'l-Kasım el-Ka'bî, Mutezilenin önde gelen isimlerinden birisidir. Maveraunnehir bölgesinin Nesef şehrine girip fikirlerini yaymıştır. Şehir halkı tarafından hürmetle karşılanmıştır. Fakat şehrin önemli âlimlerinden olan el-Hafız Abdülmü'min b. Halef onu tekfir ederdi, dolayısıyla ona hiç iltifat etmemiştir.; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Âskalanî, *Lisanu'l-Mizan*, (Thk. Abdulfettah Ebu Ğudde), 1. Bas. Beyrut 2002, IV/429.

²⁸ Matürîdî, *Te'vilat*, (Thk. M. Bâsellum), 8/417-700.

²⁹ Matürîdî, *Tevhid*, (Thk. F. Huleyf) 152-155.

³⁰ Matürîdî, *Te'vilat*, (Thk. M. Bâsellum), IV/211-221-153-398-502-531, VII/54-106-165, VIII/182-387-545-655, XI/163-592, X/114-115-137-154.

³¹ Matürîdî, *Te'vilat*, (Thk. M. Bâsellum), V/28-31.

³² Matürîdî, *Tevhid*, (Thk. F. el-Huleyf) 186-191-198-199-201-284.

³³ Matürîdî, *Tevhid*, (Thk. F. el-Huleyf) 186-187-193-196-197-198-199-200.

³⁴ Matürîdî, *Tevhid*, (Thk. F. el-Huleyf) 123-126-137-141-150-153-169.

³⁵ Matürîdî, *Te'vilat*, (Thk. M. Bâsellum), VI/520.

işleyen geniş hacimli bir Kur'an tefsirinden söz edilir.³⁶ İbn'ul Cevzî bu dönemde, Mutezile ile birlikte bölgede Mazdekiyye, Cehmiyye, Hanbeliyye ve Müşebbihe fırkalarının da faal olduklarını ve Halifenin telkiniyle Mahmut b. Sebüktekin'in (muhtemelen h. 420 tarihinde) Mu'tezile, Rafıza, İsmailiye, Karamita, Cehmiyye ve Müşebbihe den bazı âlimleri idam ettiğini söyler.³⁷

Şia mezhebi ise Maverannehir bölgesine komşu bölge olan Horasan bölgesinde Mu'tezile'ye üstünlük kurabilmiştir.³⁸ Coğrafi açıdan bölgeye çok yakın olan Horasanda dönemin en yetkin kelimcisi Cüveynî'nin *Giyasü'l-Umem fi-Teyasi'z-Zulem*, Gazzâlî'nin *Fedaihu'l-Batiniyye*, *Huccatu'l-Hak* ve *Kavasimu'l-Hak* ve bölgenin en önemli kelimcisi Ebu'l-Muin en-Nesefî'nin de *el-İfsat li Hâd'i Ehli'l-İlhat* adlı eserleriyle Gullat Şia'dan olan Batiniyye fırkasına reddiye yazmış olması, bu fırkanın da bölgede çokça bilindiğini göstermektedir. Ayrıca Ta'limiyye ve Mülhide şeklinde isimlendirilen Batinîyenin Karmatî kolu bölgede faaliyet göstermiştir. Fırkanın daisi Hüseyin b. Ali el-Mervezi Samanî hükümdar Ahmed b. İsmail zamanında (302-309/907-914) Sicistan'daki Samanî askerî gücün komutanı olarak görev yapmış ve birçok taraftar bulabilmiştir.³⁹ Batinî/İsmailî filozof Ahmed en-Nesefî de Buhara'ya yerleşmiş ve Samanî sarayına girip Nasr b. Ahmed'e davetini kabul ettirebilmiştir.⁴⁰ Muhammed b. İsmail ve ondan sonraki gizli imamlar da bölgeye kaçarak davetlerini yürütmüşlerdir.⁴¹ Fakat bütün bunlara rağmen fırka bölgede toplu taraftar edinmemiş, sadece daîlerin faaliyet alanı olmuştur.⁴²

Bölgede faal olan bir diğer fırka Cehm b. Safvan'a nispet edilen Cebriyye fırkasıdır. Cehm b. Safvan Kûfe'de Ca'd b. Dirhem ile karşılaşmış Halku'l-Kur'an ve sıfatlarla ilgili görüşlerini ondan almıştır. İman

³⁶ Sübki, Abdulvahap b. Ali Ebu Nasr, *Tabakâtu's-Şâfiyyetu'l-Kubra*, Kahire1326, III/230.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk*, Haydarabad 1359, VIII/438.

³⁸ el-Makdisî, a.g.e, 323.

³⁹ Nizamu'l-Mülk, Ebu Ali Kivamuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, *Siyeru'l-Müluk*, (Farsçadan Terc. Yusuf Bekkar) 3. Bas. Beyrut 2008, 250.

⁴⁰ Nizamu'l-Mülk, a.g.e, 253.

⁴¹ İdrîsî, İdris b. İmâduddîn b. Hasan b. Abdullah (872/1467), *'Üyünü'l-Ahbar*, (Thk. Mustafa Gâlib), Beyrut, 1986, IV, 355-57.

⁴² Tan, Muzaffer, "Horasan ve Maverannehir'de ilk İsmâilî Faaliyetler", *Dinî Araştırmalar*, c. 10, s. 30, (Ocak-Nisan 2008), 60.

konusunda Ebu Hanife ile tartışmaları olmuştur.⁴³ Tirmiz veya Semerkantlıdır.⁴⁴ Görüşleri etrafında şekillenen oluşum ilk olarak Tirmiz'de taraftar bulmuş,⁴⁵ hicri IV. asra gelindiğinde şehirde çoğunluğun mezhebi olabilmış⁴⁶ daha sonra bütün bölgede etkili olabilmıştır.⁴⁷ Bilindiği gibi bu zatın sıfatlarla ilgili görüşleri, ileri sürdüğü ilk günden itibaren çok ses getirmiş ve İslam mezheplerini meşgul etmiştir. Özellikle Mutezilenin sıfat anlayışının şekillenmesinde çok etkili olmuştur. Bu konudaki görüşlerinin de bölge ahalisinden olan Mukatil b. Süleyman (ö.150/767) ile girdiği tartışmalar çerçevesinde şekillendiği kayıtlarda mevcuttur. Mukatil b. Süleyman ise itikadî açıdan müşebbihedendir.⁴⁸ İmam Ebu Hanife'nin ikisi hakkında, "Cehm b. Safvan teşbihi o kadar nefyetti ki, Allah bir şey değil demeye kadar getirdi. Mukatil ise ispat yönünde ifrata giderek, Allah'ı mahlukata benzetmiş oldu" söylediği rivayet edilmiştir.⁴⁹ Kaynaklar Mukatil'in Merv camiinde vaaz verdiğini, bu sırada camide bulunan Cehm b. Safvan ile aralarında gerginlik yaşandığını kaydetmektedir. Buna tanık olan Cürcanî, Mukatil'in cesur bir deccal olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Ayrıca Nesaî de Mukatil için "O yalancıdır" demiştir.⁵¹ Böylece müşebbiheden olan Mukatil b. Süleyman'ın teşbihe varan görüşlerinin de bölgede bilindiği anlaşılmaktadır.

Ebü Abdullah Muhammed b. Kerrâm'a nispet edilen Kerramîye fırkası da bölgede faaliyette bulunmuştur. Sıfatlar konusunda Sünnî

⁴³ el-Feyyumî, Muhammed İbrahim, *el-Firâku'l-İslamiyye ve Hâkku'l-Ummeti es-Siyasî*, 1. Bas. Beyrut 1998, 254-255.

⁴⁴ İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut 1406/1986, II/129.

⁴⁵ eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1. Bas. Beyrut 1948, I/113.

⁴⁶ el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *Ahsenu't-Tekâsim fi Marifeti'l-Akâlim*, London, 1909, 323.

⁴⁷ el-Malatî, Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman eş-Şafî, *et-Tenbih ve'r-Redd ala Elil'l-Ehva ve'l-Bida'*, (Thk. el-Kevseri), Kahire, 1997, 99.

⁴⁸ el-Malatî, *a.g.e.*, 54-62.

⁴⁹ ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed, *Mizan'l-İ'tidal*, (Thk. Ali Muhammed el-Becavî), Beyrut trs., IV/173.

⁵⁰ ez-Zehabî, *Tarihu'l-İslam ve Vefiyatu'l-Meşahiri ve'l-Â'lam*, (Thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî), 2. Bas. Beyrut 1993, VIII/66.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz.; ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Mufessirun*, Kahire 2012, III/11-19.

kesimle aynı düşüncede olmasına rağmen teşbihe giden ifade ve inançlarıyla ayrılmaktadır.⁵² Harezmî (h. 387) bu mezhebi, Küllâbîler ve Eş'arîlerle birlikte Müşebbiheden sayar.⁵³ Bu fırka Horasan bölgesinde Mutezile'ye üstünlük sağlayabilmiştir.⁵⁴ Herat'ta taraftarları, Fergana, Huttel, Cüzcan, Mervrûz ve Semerkant'ta hankâh/medreseleri olmuştur.⁵⁵ Âmelî hususlarda Hanefî mezhebine mensup olmalarına⁵⁶ rağmen Maverâünnehir Hanefî uleması bu fırkanın itikadî görüşlerine reddiye yazarak şiddetle karşı çıkmışlardır. Nitekim Ebû Bekir Muhammed b. el-Yemân es-Semerkandî (ö. 268/881) daha III. Yüzyılda bu fırkaya reddiye yazmış,⁵⁷ Mâtürîdî de onların Mürci telakkileri olan "imanı ikrardan ibaret sayma" tezlerini eleştirmiştir.⁵⁸

2. Hanefî/Sünnî İtikadî Görüşün Bölgede Tutunması Hususundaki Gayretleri

Yukarıda geçtiği gibi fikhî açıdan Hanefî mezhebine mensup olan Karramîye fırkası Maverâunnehir bölgesinde yayılma imkanı bulmuş ve yerleşik hale gelebilmiştir. Buna rağmen fırkanın fikhî kimliği pek hatırlanmamış, kalamî kimliğiyle öne çıkmış ve o kimlikle bilinmiştir. Bu durum Hanefî kelamcılarının Hanefî/Ehl-i sünnet kimlikleriyle o fırkayı eleştirmeleri ve onları ehl-i bid'at saymalarına bağlanabilir. Onlar eleştirileriyle adı geçen fırkanın Hanefîlikle anılmasının önüne geçmiş ve fırkanın kalamî kimliğiyle anılmalarına sebebiyet verdikleri gibi Hanefî/Ehl-i sünnet kimliğine de sıkı bağlılıklarını ifade etmişlerdir. Böylece mezkur fırkanın Hanefî kelamla alakalarının olmadığını gösterdikleri gibi Hanefî itikadî görüşün Ehl-i sünneti temsil ettiğini de

⁵² eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/124-130.

⁵³ el-Harezmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, (Thk. İbrahim el-Ebyarî), 2. Bas. Beyrut 1979, 47.

⁵⁴ İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Kitabu'l-Minye ve'l-Emel fi Şerhi Kitabî'l-Mileli ve'n-Nihal*, Haydarabad 1316, 34.

⁵⁵ el-Makdisî, *a.g.e.*, 323.; İbn Hazm, *a.g.e.*, IV/204.

⁵⁶ el-Makdisî, *a.g.e.*, 365.; el-Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1311, 294.

⁵⁷ en-Nesefî, Meymun b. Muhammed Ebu'l-Muin, *Tabsiratu'l-Edille fi Usuli'd-Din*, (Thk. Hüseyin Atay), Ankara, 1993-2004, I/357.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, (B. Topaloğlu 2003), 610.

tescillemiş oldular. Bu anlamda katkı sunan kelimcilerin başında Neseî gelir.

Neseî, *et-Temhid li Kavâidi't-Tevhid/et-Temhid fi Usuli'd-Din* adlı eserinin önsözünde, eserini hükümdarlardan birisinin isteği üzerine, Ehli-Sünnetin akidesini tarif etmek amacıyla yazdığını ifade eder.⁵⁹ Kelam tartışmalarında Ehl-i sünnet'e mensubiyetini sık sık dile getirir, savunmalarını ve eleştirilerini de onlar adına açıkça yapar.⁶⁰ Buna rağmen, onun Ehl-i sünnet kelimcisi olmadığını söyleyen her hangi bir kelimci olmamıştır.⁶¹ Aynı zamanda Matüridî ekolü sistematik bir kelama kavuşturacak kadar kelamda yetkin olan Neseî'nin bu mensubiyet iddiasına, ne Hanefî fıkıh geleneği alimlerinden ne de Eş'arî kelimcilerden herhangi bir itiraz gelmemiştir. Bu durum onun Ehl-i sünnete olan mensubiyetini pekiştirmiş, ayrıca bölgede Hanefî itikadî çizginin Ehl-i sünnet itikadının mümessili olduğunu göstermiştir. Çünkü o Ebu Hanife'nin itikadî çizgisini sık sık referans göstermiştir.⁶² Ayrıca dört hak mezhep mantığının sabite haline geldiği bu dönemde, Ehl-i sünnet'in en saygın alimlerinden biri olarak kabul edilen Ebu Hanife'nin itikadî görüşlerine bağlı kalarak sık sık referans göstermesi, fıkhıta olduğu gibi kelamda da Hanefî/Matüridî kelimcilerin Ehl-i sünnet kimliklerini tescillemeye katkı sunmuştur. Nitekim o Ehl-i sünnetin en saygın alimlerinden olan Ebu Hanife'nin imamlığını ilan ettikten sonra vurgulu bir şekilde Matüridî'yi onun itikadını en iyi bilen kişi olarak verir.⁶³ O burada İmam Ebu Hanife'nin karizmasından yararlanarak Matüridî'yi öncelemiş ve daha sonra Ebu Hanife'nin itikadî görüşlerini en iyi bilen kişi olarak vermiştir. Aynı zamanda bu yolla Matüridî kelam ekolünün Ehl-i sünnet temsilîyetini de tescillemiş ve bölge halkının da Ehl-i sünnete mensup bir topluluk olduğunu kabul ettirmiştir.

⁵⁹ Neseî, *et-Temhid fi Kavâidi't-Tevhid*, (Thk. Habibullah Hasan Ahmed), Kahire, 1986. 116.

⁶⁰ Örnek için bkz.; Neseî, Meymun b. Muhammed Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelam*, 2. Bas. Dımaşk 2000. 61-143.

⁶¹ Selef düşüncesinde olan bazı hadisçilerin kelam ilmine yönelik eleştirileri Neseî'ye has bir eleştiri değildir. Onlar eleştirileri kelam ilmine ve bütün kelimcilerle yöneliktir.

⁶² Neseî, *Tabsira*, I/467-472.

⁶³ Neseî, *Tabsira*, I/467-472.

Hanefî/Ehl-i sünnet geleneği ulemasının detaylı bir listesini vermiş olması⁶⁴ ve listeyi Ebu Hanife ile sonlandırması da buna katkı sunmuştur. Çünkü onun verdiği tafsilatlı liste ekolün tabakatı niteliğinde olmuştur. Zaten onun dışında ekol kalamcılarını bu açıklıkla veren herhangi bir Matüridî kalamcı olmamıştır. Bu durum ekolde faaliyet gösteren kalamcıları tanıtmış ve ekolün iskeletini oluşturmuştur. Ayrıca o verdiği ulema silsilesini Ehl-i sünnet kalamcıları olarak verdiği için,⁶⁵ bölgede Sünnî ekol kalamcılarının Hanefî itikadî geleneğin kalamcıları olduğunu pekiştirmiştir.

Bir diğer önemli katkısı, bize göre bölgede diğer Ehl-i sünnet kolu Eş'arîlere karşı verdiği başarılı ilmi münazaralardır. O Eş'arîlerle girdiği ilmi münazaralarda Matüridî ve düşüncesinde olan kalamcıların Ehl-i sünnet düşüncesine daha yakın olduğunu iddia etmiştir.⁶⁶ Bir yandan Eş'arîleri Ehl-i sünnet bünyesinden çıkarmamış diğer yandan Matüridîleri bölgede Ehl-i sünnetin birinci derecede temsilcileri konumuna yükseltmiştir. Dolayısıyla Eş'arîliğin yanında Matüridîliğin Ehl-i sünneti temsil etme pozisyonunda olduğu hususuna da çok önemli katkılar sunmuştur.

Nesefî'nin katkısı sadece bunlarla kalmamış, temel kalamî görüşleriyle de bu sürece çok önemli katkılarda bulunmuştur. Onlardan bazıları aşağıda verilen görüşleridir.

O, en önemli telifi *Tabsiratu'l-Edille fi Usuli'd-Din* adlı eserinde ilk olarak istidlâl yöntemi/epistemoloji ile başlar. Ona göre, bilgi elde etme yolları üçtür. Bunlar havas-ı hamse, haber-i sadık ve akıldır. Bu yollarla elde edilen bilgi türünün doğruluğu kesin ve zaruridir.⁶⁷

Ona göre, âlem a'yan ve arazdan oluşur.⁶⁸ Diğer kalamcıları ise âlemi genel olarak cevher, araz ve cisim şeklinde ayırma tabi tutarken o Matüridî'yi takip ederek cismin cevherlerden mürekkep olmasından sonra oluşan a'yanı göz önüne alıp bu taksimi yapmıştır.⁶⁹ Dolayısıyla ona göre âlem, a'yan (cevher-cisim) ve arazdan ibaret olup iki kısma ayrılır. A'yan da

⁶⁴ Nesefî, *Tabsira*, 1/467-472.

⁶⁵ Nesefî, *Tabsira*, 1/467-472.

⁶⁶ Tekvin sıfatı eksenli tartışmalarda bunu dile getirmektedir. Nesefî, *Tabsira*, 1/467-472.

⁶⁷ Nesefî, *Temhid*, 127.

⁶⁸ Nesefî, *Temhid*, 123.

⁶⁹ Nesefî, *Tabsira*, 1/62.

ikiye ayırır. Birincisi mürekkep olan cisimdir. İkincisi ise gayr-i mürekkep cisimdir ki bu ikincisi kelamcılara göre parçalara ayrılamayan cevherdir. Neseî bu tarifi aynı şekilde Eş'arî'ye de ait olduğunu ifade eder.⁷⁰

O, Yüce Allah'ın varlığı ve birliğini, mahlûkat ile benzerliğin nefyi esasını üzerine temellendirmektedir. Ona göre benzerlik, taraflardan birinin diğerinin yerine geçebilmesi ve onun yerine sayılabilmesiyle oluşur. Eğer benzeşenler her yönüyle, biri diğerinin yerine geçebilir veya onun yerini doldurabilse taraflar her yönüyle benzeşebilir. Sadece bir yönle benzeşiyorlar ise, söz konusu yön ile benzeşme hâsıl olur, bu benzerlik Yüce Allah ve âlem arasında olamaz. Çünkü O, kadim, âlem ise muhdestir. Bu durumda Allah ve mahlûkat arasında teşbihe yer olmaz. Sıfatlardan Allah'a itlak olunanlar mahlûkatın sıfatına benzemez. Böylece sübuti sıfatlarda teşbih meydana gelir diyenlerin söylemleri iptal olmaktadır.⁷¹

Ona göre Yüce Allah mekan ve zamanla sınırlanamaz. Aynı şekilde Allah dünyanın içinde veya dışındadır denilemez. Çünkü bununla vasf edilen her şey parçalardan oluşan ve parçalara ayrılabilen cisimlerdir. Allah cisim değildir. Öyleyse ona hiçbir şekilde mekân nispet edilemez.⁷²

Ona göre sıfatların hakiki manada ve zatın tanıtılmasına yardım eden hakiki anlamları vardır. Bu görüş, tafsilatta ihtilaf etmelerine rağmen Eş'arî'ye ve Matürîdî'ye fırkalarının görüşüdür.⁷³ Âlemin yaratılışı ve düzen içerisinde yürümesi bununun isabetli bir görüş olduğunu göstermektedir. Çünkü nizam, ahenk ve düzen içerisinde yaratılan âlem, ancak Hay, Âlim, Kadir, Semi' ve Basir olan birinin eseri olabilir. Bu kadar harikulade ve muhkem bir sanat, aciz, cahil veya meyyit birisinin eseri olarak tasavvur edilemez. Böylece Allah'ın Hay, Âlim, Kadir, Semi' ve Basir olduğu ispat edilmiş bulunmaktadır.⁷⁴

Ona göre, Kur'an Allah'ın kelimidir. Kelam ise Allah'ın sıfatıdır. Sıfatı mahlûk olamayacağı için, kelamı olan Kur'an da mahlûk değildir. Neseî bu görüşün Semerkant ulemasına ait olduğunu söyler.⁷⁵ Böylece Semerkant ulemasının (Hanefî kelamcılar) Ehl-i sünneti temsil ettiklerini

⁷⁰ Neseî, *Tabsira*, I/64.

⁷¹ Neseî, *Tabsira*, I/186-192.; Geniş bilgi için bkz.; Sarıbulak, *a.g.e.*, 61-62.

⁷² Neseî, *Tabsira*, (Thk., Claude Selame), Dimaşk 1997, 99-102.

⁷³ Sarıbulak, *a.g.e.*, 62.

⁷⁴ Geniş bilgi için, Neseî, *Temhid*, 137.

⁷⁵ Neseî, *Tabsira*, I/373.

ifade ederek bu kanaatin yerleşik hale gelmesini sağlamıştır. Buna göre, ilahi kelamın gayri mahlûkluğu sadece Kur'an ile ilgili değildir. Kur'an Allah'ın Kelam sıfatından neş'et etmiştir. Kelam ise ezelidir. O zaman Kur'an da ezelidir. Fakat mushaflarda yazılan, dilimizle okunan bu ibareler mahlûktur. Bu harf ve seslerden anlaşılan manalar ise kelam-ı nefsiden ibarettir ve bu yönü kadimdir. Bu görüş Semerkant ulemasına aittir.⁷⁶ Görüldüğü gibi bu görüş de başta İmam Ebu Hanife, Eş'arî ve Matüridîlere aittir.

Ru'yet konusundaki görüşü Ebu Hanife, Matüridîler ve Eş'ârîlerin temsil ettiği Ehl-i sünnetin görüşlerinin aynısıdır.⁷⁷

O, kazânın değişik anlamlara geldiğini söyler. Ona göre, bazen hüküm kade'l-kâdi (kâdi hüküm etti) sözü, bazen emir verme, bazen de "kadeytu emre keza" (falan işi bitirdim) sözünde olduğu gibi bitirmek anlamlarına da gelir. Ona göre bazen de bildirmek, ihbar etmek anlamlarına gelmektedir. O devamla "bizim, itaatler ve ma'siyetler Allah'ın kazasıyla olur demekten amacımız, Allah'ın yaratması ve yapmasıdır" demektedir.⁷⁸ Kaderin ise iki vecihle anlam verir. Birincisi; her şeyin hayır olsun veya şer olsun bulunduğu hal üzere bırakılmasıdır. İkincisi, her şeyin zaman, mekân, mükâfat veya azap gibi hususlarda vaki olacağı hal üzere beyan edilmesidir. Bu anlamlara göre, Allah'ın kula ait fiili yaratması, bu fiillerin olacağına, insan vehminin hasan (güzel) veya kabih (çirkin) olduğunu anlamaması ve aklının ermediği anlamındadır.⁷⁹

Onun iman tarifi Matüridî'nin tarifinin aynısıdır. Matüridîye göre iman, kalp ile tasdiktir. O, iman kelimesinin lügat anlamının anlaşılması halinde tasdik anlamında olduğu anlaşılmaktadır diyerek Matüridî'ye tabiiyetini ifade eder. Ona göre mukallidin herhangi bir delile dayanmasa dahi imanı sahihtir.⁸⁰ İman ve İslam aynı anlama gelir. Müteradif isimlerdir. Çünkü iman, akıl sahibi varlıkların imanı tasdiklerinin ismidir.⁸¹

Ona göre, günahı helal görmeden, hafife almadan işleyen bir kişiyi Allah dilerse affeder veya azap eder. Bu kişinin ismi mü'mindir. İmanı

⁷⁶ Sarıbulak, a.g.e, 67.

⁷⁷ Geniş bilgi için bkz.; Neseî, *Tabsira*, I/526.; Neseî, *Bahru'l-Kelam*, 514-516.

⁷⁸ Neseî, *Tabsira*, II/311.

⁷⁹ Neseî, *Tabsira*, II/311.

⁸⁰ Neseî, *Tabsira*, II/42.

⁸¹ Neseî, *Tabsira*, II/426.

tamdır, tövbe etmeden ölse, Allah dilerse merhametiyle affeder veya ma'siyeti miktarınca azap eder. Bu kişinin sonu cennettir. Cehennemde ebedi kalmaz.⁸²

Ona göre, imamet nass ile değil, seçim ile olmaktadır. Rafıza'nın Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi işaret ettiği şeklindeki iddialarını batıl görür. Çünkü Hz. Ali gibi ilim ve cesaretle meşhur olmuş bir kişinin nass ile kendisine verilmiş hakkı hususunda suskun kalması mümkün değildir.⁸³

O, ümmetin çoğunluğunun kabir azabını, asi mü'min için sabit gördüğünü söyler. Ayrıca o, kabirde itaat sahibi için nimet, Münker ve Nekir'in soruları haktır. Çünkü bunlarla ilgili sem'î deliller vardır.⁸⁴ Esasen ahiret ehvaliyle ilgili konularda nassa tabidir, konuyla ilgili ayetleri delil olarak getirdiği gibi ahad haberleri de delil göstermektedir.⁸⁵

Sonuç

Maveraunnehir bölgesi Emevîler döneminde İslam topraklarına katılmıştır. Emevîlerden sonra idareyi ele alan Abbasîlerin gerileme devrinde Ehl-i sünnet akidesine mensup yarı bağımsız bazı idareler bölgede hüküm sürmüştür. Bunlar arasında özellikle Samanîler ve Selçuklular ulemaya değer vermişlerdir. Dolayısıyla her fırkadan âlimler bölgede faaliyet göstermiş, bölge ilim ve irfan merkezi haline gelmiştir. Daha ilk dönemde Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Muhammed'in ders halkasında yetişen ulema topluluğu Hanefî fikhını bölgeye taşımışlardır. Aynı şekilde Ebu Hanife'nin itikadî görüşleri de öğrencileri eliyle bölgeye taşınmıştır. Ebu Yusuf'un Abbasîlerin başkadısı olması, Hanefî fikhı ve Ebu Hanife'nin itikadî görüşlerinin bölgede yerleşik hale gelmesi sürecini hızlandırmıştır. Bölgede hüküm süren siyasi idarelerin de Hanefî mezhebini benimsemelerinin verdiği avantajla, ekol kısa sürede yerleşik duruma gelmiştir. Böylece Hanefî ulema siyasilerin de desteğiyle Ehl-i sünnet itikadının bölgede yerleşmesine ön ayak olmuştur. Dolayısıyla Ehl-i sünnetin diğer kollarından bazıları bölgede faaliyet göstermiş olsalar da Hanefî/Ehl-i Rey/Maveraunnehir uleması bölgede Ehl-i sünnetin temsilcisi

⁸² Neseffî, *Tabsira*, II/431.

⁸³ Neseffî, *Tabsira*, II/452.

⁸⁴ Neseffî, *Tabsira*, II/364.

⁸⁵ Neseffî, *Tabsira*, II/364.

konumunda olmuşlardır. Ancak onlarla birlikte bölgede birçok kelami fırka daha faaliyet göstermiştir ki bundan dolayı bölgede kelim ilmi de rağbet görmüştür. Hanefî/Matürîdî ekolün belirgin şahsiyetleri, her ne kadar daha önce ağırlıklı bir şekilde fıkıhla anılmışlarsa da, bölgedeki dini yapı onları, Ehl-i sünnet itikadını savunmak zorunda bırakmış ve bu sebeple Hanefî/Ehl-i Sünnet ekolün itikadî görüşlerini kelama dönüşmüşlerdir ve bu kelim ekol bölgede Ehl-i sünnet fırkasının görüşlerini temsil etmiştir denilebilir.

Hanefî itikadî görüşler her ne kadar ilk olarak Matürîdî tarafından kelimla mezc edilmişse de Ebu'l-Muin en-Neseffî'nin eliyle sistematik bir kelim ekolüne dönüştürülmüştür. O muhalif fırkalarla girdiği tartışmalar ve savunmalarında Ehl-i sünnet tabirini çok kullanmış ve sahiplenmiştir. Matürîdî bile onun gayretleriyle, ekolün kelim literatüründe öne çıkarılmıştır. Nitekim geçte olsa, ekol zamanla Matürîdî'ye adıyla anılarak Hanefîliğin itikadî yönünün sistematik bir kelim ekolü haline gelmiştir. Ayrıca o eserlerinde Matürîdîliğin İmam Ebu Hanife'nin itikadî yönü olduğunu da tespit etmiş, bunun yanında Hanefî ulemasının Ehl-i sünnetin temsilcileri olduğunu, gelenek ulemasının isim listesini vererek tespit etmiştir. Bununla Matürîdîliği sistemli bir mezhep haline getirdiği gibi aynı zamanda Ehl-i sünnet itikadının da bölgede kahir ekseriyetin mezhebi haline gelmesi ve kalıcı olması hususunda önemli katkılar sunmuştur denilebilir. Ayrıca o Matürîdî fırkasının kelim görüşlerinin toplum tarafından daha rahat kabul görmesini sağlamak için Ebu Hanife'nin karizmasından yararlanmış ve bu yolla Matürîdî'yi öncelemiştir. O, *Tabsirada* verdiği akait/kelim alimlerinin listesiyle Ebu Hanife ile Matürîdî arasındaki kopukluğu adeta birbirine bağlamıştır. Böylece bölge ulemasının kelim görüşlerinin Ebu Hanife'nin itikadî görüşlerinin devamı olduğunu kabul ettirmiştir.

Böylece Neseffî'nin gayretleriyle Hanefî/Matürîdî kelimcilerin Ehl-i sünnet kelimcileri oldukları tescillenmiş ve Maveraunnehir bölgesinde yayılması sağlanmıştır.

Kaynakça

- Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, (Thk. Abdullah Ömer el- Bârûdî), Beyrut 1408/1988.
- el-Cürçânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1311.
- el-Feyyumî, Muhammed İbrahim, *el-Firâku'l-İslamiyye ve Hâkku'l-Ummeti es-Siyasî*, 1. Bas. Beyrut 1998.
- el-Harezmi, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, (Thk. İbrahim el-Ebyarî), 2. Bas. Beyrut 1979.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sakâfi ve'l-İctimai*, Kahire Ts.
- el-Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed Ebû Bekir el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, (Thk. Beşşar Avâd Ma'rûf), 1. Bas. Beyrut 1422/2002.
- el-Hemevî Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, Kahire 1323.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Âskalanî, *Lisanu'l-Mizan*, (Thk. Abdulfettah Ebu Ğudde), 1. Bas. Beyrut 2002.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut 1406/1986.
- İbn İmad, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Âkerî, *Şuzuratu"z-Zeheb fi Âhbari men Zeheb*, (Thk. ğuayb Arnavut), 1. Bas. Beyrut 1986.
- İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Kitabu'l-Minye ve'l-Emel fi şerhi Kitabi'l-Mileli ve'n-Nihal*, Haydarabad 1316.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Müni' Ebû Abdillâh el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Thk. İhsan Abbâs), 1. Bas., Beyrut 1968.
- İbn'ül-Esir, Ali b. Muhammed el- Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Kahire, Ts.
- el-Lubab Fi Tehzibi'l-Ensab*, Beyrut Ts., I/475.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk*, Haydarabad 1359.
- İdrîsî, İdris b. Umâduddîn b. Hasan b. Abdullah (872/1467), *Ûyunu'l-Ahbar*, (Thk. Mustafa Gâlib), Beyrut, 1986.
- el-Kuraşî, Muhyeddin ibn Ebi'l-Vefa, *el-Cevâhiru'l-Muzie fi Tabakâti'l-Hânefiyye*, Haydarabad, ed-Deken, H, 1332.
- el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tâbakâti'l-Hânefiyye*, Karaçî Ts.
- el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *Ahsenu't-Tekâsim fi Marifeti'l-Akâlim*, London, 1909.

- el-Malatî, Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman eş-Şafîî, *et-Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'*, (Thk. el-Kevseri), Kahire 1997.
- Matüridî, Muhammed b. Mahmud Ebu Mansur, *Kitabu't-Tevhid*, (Çev. B. Topaloğlu), Ankara 2003.
- Te'vilatu'l-Kuran*, (Thk. Mecdî Bâsellum), Beyrut 2005.
- Nerşahî, Ebu Bekir Muhammed b. Cafer, *Tarihi Buhârâ*, 3. Bas. Kahire Ts.
- en-Nesefî, Meymun b. Muhammed Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelam*, 2. Bas. Dımaşk 2000.
- et-Temhid fi Kavâidi't-Tevhid*, (Thk. Habibullah Hasan Ahmed), Kahire, 1986.
- Tabsira'l-Edille fi Usuli'd-Din*, (Thk. Claude Selame), Dımaşk 1997.
- Tabsiratu'l-Edille fi Usuli'd-Din*, (Thk. H. Atay), Ankara 2004.
- en-Nesefî, Ömer b. Hafis, *el-Âkaidu'n-Nesefiyye*, İstanbul 1326.
- en-Nevevî, Yahya b. Şeref Ebu Zekeriyya, *Tehzibu'l-Esma ve'l-Lügat*, Beyrut Ts.
- Nizamul-Mülk, Ebu Ali Kivamuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, *Siyeru'l-Müluk*, (Farsçadan Terc. Yusuf Bekkar) 3. Bas. Beyrut 2008.
- el-Pezdevî, Muhammed Ebu Yusur, *Usulu'd-Din*, (Nşr. Hans Peter Linss), Beyrut, Ts.
- es-Sübki, Abdulvahap b. Ali Ebu Nasr, *Tabakâtu's-Şâfiyyetu'l-Kubra*, Kahire 1326.
- eş-Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Nşr. Ahmed Fehmi Muhammed), Beyrut 1947.
- Vaiz-i Belhî, Ebû Bekr Abdullah b. Ömer, *Fezâilu Belh*, (Thk. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî), 1. Bas. Tahran 2009.
- ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed, *Mîzânu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Rical*, 1. Bas. Beyrut 1963.
- Tezkiretu'l-Huffaz*, Beyrut 1998.
- Mizan'l-İ'tidal*, (Thk. Ali Muhammed el-Becavî), Beyrut Tr.
- Tarihu'l-İslam ve Vefiyatu'l-Meşahiri ve'l-Â'lam*, (Thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî), 2. Bas. Beyrut 1993.
- Siyeru A'lami'n-Nubela*, 9. Bas. Beyrut 1993.
- ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Mufessirun*, Kahire 2012.
- Zekerya Sarıbulak, *Ebu'l-Muin en-Nesefi ve İslam mezhepleri Tarihindeki Yeri*, (YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış YLT.).